

ПЕРИФРАЗА ЯК СТИЛІСТИЧНИЙ ЗАСІБ ЗОБРАЖЕННЯ ДІЙНОСТІ В СУЧАСНІЙ МАЛІЙ ПРОЗІ

Концептуальні засади щодо визначення лінгвістичної природи, стильової специфіки перифраз висвітлено у працях О. Потебні, Л. Булаховського, М. Бакіної, Д. Вовчок, І. Гальперина, А. Григор'євої, Г. Євсєєвої, І. Кобилянського, М. Коломієць, О. Копусь, О. Макарової, О. Мінакової, Г. Моложай, О. Некрасової, Ю. Орлова, О. Петришиної, Є. Регушевського, Л. Синельникової, Н. Сологуб, Ю. Тимченко, О. Ткаченко, Г. Удовиченко, В. Уткіної, Л. Шубіної, О. Юрченко та ін.

У науковій літературі немає єдиної думки про те, предметом якої галузі мовознавчої науки є перифрази. Так, М. Коломієць, Є. Регушевський розглядають явище перифрази в лексикології, М. Шанський, О. Юрченко – у фразеології, Г. Удовиченко, І. Гальперин, І. Кобилянський – у синтаксисі. На думку В. Зайцевої, недостатня чіткість у потрактуванні сутності перифрастичних одиниць зумовлена тим, що деякі мовознавці не диференціюють поняття «перифрастичної мови» і «перифраза», тобто не проводять межу між здатністю мови виражати те саме чи схоже значення різними засобами, з одного боку, і конкретними мовними одиницями, що функціонують у текстах і мають відповідну логіко-психологічну основу, образну семантику і відповідну структуру, – з іншого [4, с. 79].

Теоретичні узагальнення мовознавчих розвідок про перифразу дають змогу визначити два напрямки вивчення цього явища, що формуються відповідно до визначення перифрази як стилістичної фігури (стилістичний напрям) чи як мовної одиниці (ономасіологічний напрям). Представники цих напрямків сходяться в міркуваннях про категорійні ознаки перифрази, як-от: описовість (перифраза завжди є аналітичним неоднослівним виразом), співвіднесеність з іншим словом або виразом, що є звичайною, традиційною назвою предмета, явища, об'єкта (*крила авіації* – авіація, *чорне золото* – вугілля), вказівка на існування характерної риси певного предмета, явища (*Великий Кобзар* – Тарас Шевченко).

Мовознавці по-різному витлумачують статус перифрастичних одиниць. На стилістичному аспекті перифраз наголошує Ю. Бельчиков: “Перифрази – стилістичний прийом, що полягає у непрямому, описовому позначенні дійсності (переважно емоційно-експресивного, оцінного характеру)” [2, с. 371]. Н. Сологуб вважає явище перифрастичної номінації одним із видів вторинної номінації, що дає змогу вивчати це явище в ономасіологічному аспекті: “Перифрази – один із засобів вторинної номінації, за допомогою якого позначається те, що вже має найменування” [13, с. 41]. І. Тропцев, О. Кубрякова, Н. Базарська та інші лінгвісти під перефразуванням розуміють двоступеневий процес первинної і вторинної об’єктивізації денотата. На думку О. Кубрякової, первинна (доперифрастична) об’єктивізація здійснюється за допомогою описових синтаксичних конструкцій. Під час утворення перифрастичних мовних одиниць доперифрастична об’єктивізація здійснюється в рамках предикативного виразу. Н. Базарська стверджує, що фразеосполучення, які використовуються для доперифрастичної об’єктивізації певного поняття, потребують вторинного позначення і можуть займати місце присудка стосовно нього. Розглядаючи перифразу в ономасіологічному аспекті, Г. Євсєєва слушно зауважує, що майже всі роботи, які описують ономасіологічну сутність перифрази, не враховують те, що вторинне позначення предмета, так само як і перифрастичне найменування, є узагальненням властивостей, ознак цього предмета, які формують поняття про нього. Позначуваний перифразою предмет, певний обсяг знань про нього (денотат) і поняття про клас однорідних предметів (десигнат) протиставляються одне одному як ті, які мають певні загальні підстави – перифраза співвідноситься в системі номінативних одиниць, лише з тим предметом, суттєві ознаки якого входять у зміст поняття, що виражене нею [6, с. 43].

Спробу дати визначення перифрази у семантичному аспекті зробили автори “Словника лінгвістичних термінів”: “Перифраза – описовий зворот мови, або стилістична фігура, троп, за допомогою якого передається зміст

іншого слова чи виразу, шляхом підкреслення якоїсь особливості, якості, істотних у певному контексті чи ситуації” [2, с. 185]. О. Копусь вважає, що специфіка перифраз пов’язана з їх семантичними особливостями. Дослідниця зазначає, що в першу чергу потрібно розглянути механізми утворення перифраз і значення, якого вони набувають внаслідок цього процесу. Проблема семантики перифрази пов’язана з проблемою тотожності, подібності та ідентифікації. О. Копусь зазначає: “...тотожність передбачає наявність одного об’єкта, а подібність кількох. Тобто, перифрази, які є іншою назвою відомого об’єкта вказують саме на той самий об’єкт, на його тотожність самому собі” [9, с. 52].

Ономасіологічний підхід до вивчення перифрази порушує проблему синонімічних зв’язків між перифразою і перифразованим словом. Є. Регушевський акцентує увагу на тому, що перифрази обов’язково містять оцінку того, що вони називають, і ніколи не бувають звичайними лексичними паралелізмами до наявних назв [12, с. 41]. Частина мовознавців визнає існування явища синонімії між перифразою і перифразованим словом. М. Коломієць переконує, що найхарактернішою особливістю перифрази є синонімічність слову чи словосполученню, що замінюється. Вона, зокрема, зазначає: “Здатність перифрази виступати в ролі синонімічної заміни слів і словосполучень є основною причиною виникнення їх у мові. Перифрастичні звороти можуть утворювати цілі синонімічні ряди, що дає змогу уникнути багаторазового повторення одного і того ж слова і ввести в номінацію елемент характеристики [8, с. 78]. Ю. Степанов вважає перифрастичними такі відношення, коли зберігається тотожність денотата, але замінюється сигніфікат. Дослідник підкреслює, що будь-яка група синонімів у широкому значенні є водночас і групою перифраз.

Інша група вчених (В. Мільохіна, З. Попова) заперечують наявність синонімічних зв’язків між перифразою і перифрастичним зворотом. На їхнє переконання, синоніми є знаками різних денотатів, оскільки вживаються на позначення близьких, але різних понять. Перифраза і

перифразоване слово є ономасіологічними варіантами найменувань (за умови, якщо вони є знаками одного денотату).

О. Копусь витлумачує перифрази як абсолютні синоніми. Однак абсолютні синоніми є явищем мови, вони виникають випадково і не мають конотативний та денотативних відмінностей. Абсолютні синоніми і перифрастичні одиниці мають відмінності семантичного плану. Якщо синоніми, називаючи те саме поняття без будь-яких додаткових характеристик, близькі між собою лише за своїм основним значенням, то перифрази є обов'язково образними, емоційно-експресивними назвами.

Дослідники наголошують на зв'язку перифрази з іншими тропами: “Будучи особливим видом тропа, суттєвими ознаками якого є описовість та інакомовлення, поєднані з конотативним компонентом, в основі якого лежить перенесення значення, перифраза може виникати на базі інших тропів: метафори (*зелені погляди* – молоді); метонімії (*вусатий вождь* – Сталін); синекдохи (*коридори влади* – уряд). Зазначені тропи в цьому разі використовують як інструмент, як необхідний складник стилістичної фігури – перифрази, яка, на відміну від них, завжди має однослівний еквівалент” [3, с. 501].

На думку О. Галич, перифраза – це “заміна прямого найменування предмета непрямим його означенням, даним у формі описового словесного зворота, що указує на предмет, виділяючи його побічні ознаки [1, с. 218]. Автори “Літературознавчого словника-довідника” указують, що це – “мовний зворот, який вживається замість звичайної назви певного об'єкта і полягає в різних формах опису його істотних і характерних ознак” [10, с. 546].

Є. Регушевський підкреслює, що більшість перифраз виникає на метафоричному ґрунті. Проте, на його переконання, не слід плутати метафору із перифразою. Дослідник зазначає: “Метафори – це явище поезики художнього твору, а перифрази – специфічне явище лексико-фразеологічної системи мови” [12, с. 41].

Із думкою про виникнення перифрази на ґрунті метафоризації не погоджується О. Копусь. Дослідниця визначає семантичне ядро перифрази як тотожність і вважає, що вони утворюються внаслідок активного розумового процесу, який вона називає ідентифікацією [9, с. 52].

Незважаючи на різні підходи до визначення перифрази, спільним є те, що перифраза слугує яскравим стилістичним засобом увиразнення дійсності. Це засвідчує мовотворчість сучасних українських прозаїків – авторів малої прози.

Українська мала проза кінця ХХ – початку ХХІ ст. – яскравий приклад використання перифраз. Фактичний матеріал засвідчує такі типи перенесень перифрастичних одиниць:

1. Назви машин і механізмів, напр.: *“подружка з характером”* – протитанкова міна, *срібний птах* – літак, *блакитний поїзд* – поїзд метро, *залізний вихор* – поїзд, *триколісний коник* – мотоцикл, *шестиколісний друг* – автомобіль “ЗІЛ”, *сталеві тельбухи* – механізм, *екзекуторське крісло* – стоматологічне крісло, *літаюча домовина* – літак. Пор.: *На осяянім сонцем пастівнику стояв **срібний птах** з червоними зірками по боках, а коло нього чоловік в темній одежі...* (Г. Пагутяк); – *Ти що, з дуба вправ? – зашипів мій напарник! – Я не сяду в цю **літаючу домовину!*** (М. Кідрук); ***Залізний вихор** пролетів над нами, лишаючи оте своє “так-так, так-так”, здається, в самих печінках* (Брати Капранови); *...**блакитні поїзди** ганяли поперед себе вітер* (Брати Капранови); *Випаде вільна хвилинка – і вже з відром води й ганчіркою пританцьовує біля **шестиколісного друга*** (Б. Мельничук); – *То гайда, куме, додому, приготуємося, – Михайло стиснув руків’я **триколісного “коника”** так міцно, ніби вже вхопив за шию злодія* (Б. Мельничук); *Ще підлітком навчався він водити машину, парубком сів на трактор та почав порпатися у його **сталевих тельбухах...*** (Брати Капранови); *Там, біля ледь помітних окопів із обваленими краями, шукаючи грибів, а ще більше – ліку для душі, й натрапив на давню **“подружку з характером”**...* (Б. Мельничук); – *Ні,*

лише він, – я підіпхнув позеленілого від страху Тьомика поближче до *екзекуторського крісла...* (М. Кідрук).

2. Назви професій і видів діяльності людей, напр.: *працівники щита і меча* – працівники прокуратури, *готельний пінгвін* – працівник готелю, *нащадок Гіппократа* – лікар, Пор.: *...можете тільки уявити, які епітети та побажання щоденно чують на свою адресу ці “працівники щита і меча”* (Брати Капранови); *Нашадок Гіппократа гроші взяв* (Ю. Винниченко); – *Панянку, куди ж ви? – хтось узяв її за руку вище ліктя, зовсім не так галантно, як готельні пінгвіни...* (Н. Гербіш).

3. Назви абстрактних понять, напр.: *кістлява / кістлява з косою* – смерть, *летіти у вирій* – зикнути. Пор.: *...для нього повернутися в рідне село – те саме, що потрапити в обійми кістлявої з косою* (Б. Мельничук); *Тоді допомогла. Витягла. Визволила з обіймів кістлявої* (Б. Мельничук); *...у мене виникло сильне бажання знову міняти номер телефону і швиденько “летіти у вирій”, подалі від надто допитливих клієнтів* (М. Кідрук).

4. Назви країн, міст, інші географічні назви та поняття, напр.: *голубий Альбїон* – Великобританія, *джунглі Європи* – Україна, *“старший брат”* – Росія, *“серце” України* – Київ. Пор.: *Хто б міг подумати. Вони на голубому Альбїоні* (Є. Дудар); *Кризознавці Джунглів Європи кажуть, що криза почалася із Московського Кремля* (Є. Дудар); *“Старший брат” намагається придушити “молодшого”* (Є. Дудар).

5. Назви політичних і громадських діячів, письменників, напр.: *Батько* – Тарас Шевченко, *перший сокіл* – В. Ленін, *вусатий вождь* – Й. Сталін. Пор.: *Та й нам, Батьку, нелегко. На шляху довгої і тернистої історії ми розгубили лицарів* (Є. Дудар); *Колись нав’язували “Думу про двох соколів”:* *“Перший сокіл – Ленін, другий сокіл – Сталін”...* (Є. Дудар).

6. Назви політичних понять, напр.: *“совок”* – колишній СРСР, *російський газовий сморід* – питання поставки газу з Росії до України і ціни на нього, *відлига* – неофіційна назва періоду історії СРСР, що

розпочався після смерті Й. Сталіна (друга половина 1950-х р. – початок 1960-х р.), *брежнєвська задуха* – назва періоду історії СРСР, пов’язана з ім’ям Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва, під час правління якого (1964-1982 рр.) застійні явища у суспільстві сформувалися та набули характерних рис. Пор.: *...в часи брежнєвської задухи настигла мого приятеля велика біда* (Р. Іваничук); *...відлига незабаром змінилася новим приморозком* (Ю. Винничук); *Три найбільші біди сьогодні в Україні: світова фінансова криза, російський газовий сморід і пародія Дударя на “Червону шапочку”...* (Є. Дудар); *...іншого шляху від “совка” до демократії не існує!* (Є. Дудар).

7. Назви представників флори і фауни, напр.: *живий калачик* – собака, *“містер Колорадо”* – колорадський жук. Пор.: *...повигойдювався назад у рідний кут “містер Колорадо”...* (Б. Мельник); *...живий калачик розпрямився, вбіг до коридору...* (Б. Мельничук).

8. Назви корисних копалин, хімічних речовин, мінералів, напр.: *чорне золото* – нафта, *блакитний вогонь життя* – газ. Пор.: *– Земля неродюча, але в надрах лежать мільярди барелів чорного золота, – продовжив я...* (М. Кідрук).

9. Назви понять соціального зла, напр.: *вогняне пійло* – спиртний напій, *кришталева горілка* – горілка фірми “Союз Віктан”, *борошно* – наркотики. Пор.: *...мій друзяка знаками показує офіціантові налити нову порцію вогняного пійла...* (М. Кідрук); *Зароблених на гватемальському “борошні” грошей вистачило якраз на те, щоб купити ветхий заїжджений джип...* (М. Кідрук).

Ці перифрази розкривають світосприйняття не тільки автора, а й читача, їхню оцінку об’єктивної дійсності. У ній виявляється прагнення мовців до максимального образного, емоційного, барвистого викладу думки” [7, с. 52]. Перифрастичні вирази в художніх текстах малої прози письменників-постмоденістів виконують функцію заміщення первинної назви предмета, явища, дії і несуть суб’єктивну оцінку особи, об’єкта чи ситуації. Їх появу стимулюють позамовні чинники і зумовлюють

ситуативні перенесення назви за суміжністю чи подібністю бажанням мовця через евфемістичні причини або з необхідністю уникнути тавтології дати зображуваному явищу певну емоційну оцінку.

Досліджуючи метонімічні перенесення у структурі перифрастичних одиниць, спостерігаємо темпоральне перенесення “час” → “об’єкт”, пор.: *Цукор у селі дефіцитом не був навіть у цю гарячу пору закруток* (Н. Сняданко) – в основі перифраза лежить перенесення природних ознак, пов’язаних із часом заготівель і консервацій; *Некванно, немов тримав на тім’ячку горня води, йшов Театральним майданом, де гучномовець галасував про “золотий вересень”...* (Б. Мельничук) – перифраз називає тридцятиріччя возз’єднання західно-українських земель із Радянською Україною 17 вересня 1939 року.

Проте поширенішими у структурі перифрази є атрибутивне перенесення: “ознака” → “об’єкт” і “об’єкт” → “ознака”, пор.: *...відчинив фрамугу навстіж, визирнув на вулиці і з’ясував, що маю внизу за вікном справжню автомобільну артерію...* (Брати Капранови); *...по тих міських артеріях і капілярах невпинно пливають потоки машин і снуються, тусуються схожі на м аківки люди...* (Р. Іванчук) – перифрастичні одиниці називають автомобільні дороги загального користування; *...і щойно я вийду назовні із темної підшлункової метро, мені назустріч відразу ж вискочить із-за рогу який-небудь сучасний Фронд Гіберкопф...* (Н. Сняданко) – йдеться про приміщення метрополітену; *Змахне солону росу стара, й відтоді очі в неї не просихатимуть до весни* (Б. Мельничук) – перифраза означає сльози; *Адресований моїм друзям на Заході – письменникам, видавцям, журналістам, громадським діячам, – за кілька днів він облетів світову навутину...* (О. Забужко) – цією традиційною перифразою називають всесвітню систему взаємополучених комп’ютерних мереж; *Тихо, Нусько, тихо... Чорна хвороба зробить з чоловіком усе на світі* (Г. Пагутяк) – йдеться про епілепсію.

Характерною ознакою перифрастичних одиниць малої художньої прози є їх здатність вступати у синонімічні зв’язки зі словом чи

словосполученням, що забезпечує поряд із традиційними введення нових елементів характеристики. Із цим пов'язане явище евфемізації, зумовлене прагненням уникнути тих лексем, які викликають негативні емоції чи асоціації. Це явище виконує функцію своєрідної нейтралізації контексту, пор.: *Спився і відбув у кращій світ Павло Папроцький на прізвисько Троцький...* (Ю. Винничук); *Де вже мені до мішка братися, і без ноші до землі хилюся... Скоро мене в останню дорогу понесуть* (Б. Мельничук); *Отже, тільки завдяки моїй допитливості, я не продовжив сніданок на небесах* (Ю. Винничук).

Перифрастичні мовні одиниці в малій прозі вжито з виразним емоційно-експресивним забарвленням. Як засвідчує фактичний матеріал, перифрастична конотація може мати різноманітний характер, а саме:

1) образний (*Побувати на Кубі в ту пору було зовсім легко й навіть модно: вперше за всю історію советського заповідника з'явилася можливість вирватися з-поза залізної завіси...* (Р. Іванчук) – перифраза означає заборону; *Неохоче протюкавши кілька метрів уперед, я обережно виглянув зі сталевого рукава...* (М. Кідрук) – ідеться про автомобіль);

2) оцінний (*В історії музики таке трапляється вкрай рідко – далеко не кожен масовий рух народжує свою “Марсельєзу”* (О. Забужко) – перифраз називає найвідомішу пісню Великої французької революції, що стала гімном революціонерів);

3) емоційно-експресивний (*...нова мітла, судячи з усього, буде так мести, що неба від куряви не побачиш* (Брати Капранови) – перифраза вживається на позначення нової влади).

Іронічного звучання текстам малої прози надають оказіональні перифрастичні одиниці, вибудовані за моделлю перенесення “назва частини” → “назва цілого”, пор.: *“Шевченкові вуса” всміхнулись і підвели мене до клітки, в якій сиділи два переляканих підлітки* (В. Сергієнко); *Сержант похилого віку подивися на мене печальними очима, ховаючи усмішку в Шевченкових вусах, і повторив питання, котре так цікавило земляків* (В. Сергієнко).

Отже, текстам малої прози сучасних письменників властиві перифрази-штампи зі стертою образною семантикою та перифрази-експресиви, які не тільки виконують текстотвірну функцію, а й надають текстові емоційно-експресивного забарвлення. Перифразами-експресивами звичайно, є оказіональні перифрази. Вони пов'язані з певним історичним періодом і подіями, які з ним пов'язані. Асоціативні зв'язки між явищами та поняттями відзначаються актуальністю і мають соціальний характер. Стилiстичні функції перифрастичних одиниць у малій художній прозі розглядаємо з погляду реалізації в текстах авторської позиції відповідно до конкретного стилістичного завдання, а також з погляду отриманого стилістичного ефекту.

Література:

1. Галич О. А. Теорія літератури: [підруч.] / О. А. Галич, В. М. Назарець, Є. М. Васильєв; [за наук. ред. О. А. Галича]. – К.: Либідь, 2001. – 488 с.
2. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
3. Дацишин Х. Антропоморфна метафора в сучасному українському політичному дискурсі (на матеріалі мас-медіа) / Х. Дацишин // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повід. 7-ої Всеукр. наук.-теор. конф., 17-18 трав. 2002 р., Львів. – Л., 2002. – С. 501-504.
4. Зайцева В. Перифрастичні одиниці та метонімічні перенесення в газетному тексті // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – 2010. – Вип. 9. – С. 78-88.
5. Євсєєва Г. П. Багатство української мови (до питання про використання перифраз) // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. – 2001. – № 8. – С. 12-16.
6. Євсєєва Г. П. Перифраза в системі номінативних одиниць мови // Дослідження з лексичної граматики української мови. – Т.2. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 2000. – С. 42-48.
7. Кобилянський І. Ю. Перифраза як засіб емоційно-образного висловлення думки // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 1. – С. 51-55.

8. Коломієць М. П. Перифрази в сучасній українській літературній мові // Дослідження з граматики і граматичної стилістики української мови. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1987. – С. 72-79.
9. Копусь О. Проблема визначення статусу перифраза у мовознавстві (на матеріалі роману “Собор” О. Гончара) // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченка. – Харків: ХДПУ, 2001. – В. 7. – С. 51-55.
10. Лингвистический энциклопедический словарь / Под. ред. В. Н. Ярцевой. – М., 1991.
11. Літературознавчий словник-довідник / [Р. Т. Гром’як, Ю. І. Ковалів та ін.]. – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 752 с.
12. Регушевський Є. С. Перифрази в українській мові / Є. С. Регушевський // Українська мова і література в школі. – 1984. – № 4. – С. 41-42.
13. Сологуб Н. М. Перифрази у мові творів О. Гончара // Українське мовознавство. – 1993. – № 20. – С. 41-47.
14. Тимченко Ю. О. Перифрази в художньому мовосвіті Михайла Коцюбинського // Мовознавчі студії. – 2012. – № 1 (293) січень. – С. 22-25.

